

सातारा जिल्ह्यातील जलयुक्त शिवार योजनेची अंमलबजावणी : राजकीय विश्लेषण

श्री. राजेंद्र शरद जायकर

राज्यशास्त्र विभाग,

किसन वीर महाविद्यालय, वाई

Email: rsjaykar88@gmail.com

प्रस्तावना:

भा

रत हा कृषिप्रधान देश आहे. महाराष्ट्राच्या

भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करता एकूण ३०७.६ लाख हेक्टर भूप्रदेशापैकी सुमारे २२५.७ लाख हेक्टर क्षेत्र एकूण पिकाखाली आहे. पैकी केवळ ३९.५८ लाख हेक्टर म्हणजे १७.५% क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. हे प्रमाण भारताच्या एकूण सिंचन क्षेत्राच्या तुलनेत (४५.५%) अत्यंत कमी आहे. याची प्रमुख कारणे म्हणजे महाराष्ट्राची भौगोलिक परिस्थिती, शासनाचे उदासिन धोरण आणि राजकीय इच्छाशक्तीचा अभाव असल्याचे दिसते. त्यामुळे शेतीचा विकास करायचा असेल तर सिंचनाचा विकास होणे अत्यंत गरजेचे आहे.

२०१४ मध्ये पावसाच्या सरासरी प्रमाण २० टक्क्यांपेक्षा कमी झालेले १८४ तालुके आहेत. तर ७२ तालुक्यात तीन मीटर पेक्षा जास्त भूजल पातळी खालावलेले आहे. ११६ तालुक्यात भूजल पातळी दोन ते तीन मीटरने तर १९० तालुक्यात ही भूजल पातळी एक ते दोन मीटर पेक्षा जास्त घटलेली आहे. जमिनीतील पाणी पातळी दोन मीटर पेक्षा जास्त घटलेले १८८ तालुके व २२३४ गावे होती. २०१४ च्या नोव्हेंबर महिन्यातच २२ जिल्ह्यातील १९०५९ गावांमध्ये पाणीटंचाईची परिस्थिती शासनाने जाहीर केली होती.

महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विभागांच्या सहकार्याने पाणलोटची कामे, साखळी बंधारे, नालाबांध, जलस्रोतांची गाळ काढणे, विहिरींचे पुनर्भरण, ओढा-नालेजोड प्रकल्प अशी कामे करण्यात आली. याचा परिणाम म्हणून ८.४० टीएमसी पाणी या क्षेत्रात साठवले गेले. भूजल पातळीत जवळपास एक ते तीन मीटर पर्यंत वाढ झाली. त्यामुळे टंचाईवर मात करणे सोपे झाले. या कार्यक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीमुळे महाराष्ट्र शासनाने एक महत्त्वाकांक्षी

प्रकल्प हाती घेतला. तो म्हणजे 'सर्वासाठी पाणी- टंचाईमुक्त महाराष्ट्र २०१९' याच्या माध्यमातून नियोजनबद्ध आराखडा तयार करून पाण्याची उपलब्धता वाढवण्यासाठी 'जलयुक्त शिवार अभियान' ही योजना राबवण्याचा निर्धार शासनाने केला.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. सातारा जिल्ह्यातील पाणीटंचाईची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. जलयुक्त शिवार योजनेची अंमलबजावणी तपासणे.
३. जलयुक्त शिवार योजनेतील मर्यादा आणि परिणामांचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती :

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला असून खालील माध्यमातून माहितीचे संकलन करण्यात आले आहे.

दुय्यम साधने : सरकारी अहवाल, जलसंपदा विभागाची माहिती, जलविकास संस्थांचे संशोधनपत्र, शोधनिबंध, जर्नल्स, पुस्तके, वृत्तपत्रे आणि अधिकृत संकेतस्थळे यांचा वापर करण्यात आला आहे.

जलयुक्त शिवार योजनेचे स्वरूप :

जलयुक्त शिवार योजनेच्या माध्यमातून पुढील योजना राबवण्याचे निश्चित करण्यात आले.

- १) पावसाचे पडणारे जास्तीत जास्त पाणी गावाच्या शिवारातच अडवले जावे व भूगर्भातील पाणी पातळीत वाढ व्हावी.
- २) राज्याच्या सिंचन क्षेत्रात वाढ व्हावी यासाठी पाण्याचा वापर कार्यक्षमपणे करण्यात यावा.
- ३) राज्यातील सर्व भागातील लोकांना पुरेशा प्रमाणात जल उपलब्धता करण्याची शाश्वती मिळावी.
- ४) ग्रामीण भागातील बंद पडलेल्या पाणीपुरवठा योजनांचे पुनर्जीवन करणे.

- ५) भूजल अधिनियमाची अंमलबजावणी करणे. विकेंद्रीत पाणी साठ्यांची निर्मिती करणे.
- ६) पाणी साठवण क्षमतेच्या निर्मितीच्या दृष्टीने नवीन कामे हाती घेणे, अस्तित्वात असलेले व बंद पडलेल्या जलस्रोतांचे पुनरुज्जीवन करणे.
- ७) बंधारे, पाझर तलाव, गाव तलाव, सिमेंट बंधारे यातील गाळ काढणे व त्यांचे पुनरुज्जीवन करणे.
- ८) वृक्ष लागवडीसाठी लोकांना प्रोत्साहन देऊन पाण्याच्या ताळेबंदाबाबत लोकांमध्ये जनजागृती करणे.
- ९) शेतीसाठी पाण्याचा कार्यक्षम वापर व्हावा यासाठी जनजागृती करणे. पाणी अडवण्याचा व जिरवण्याचा होणारा फायदा लोकांना समजावून त्यांना प्रोत्साहित करून लोकसहभाग वाढवणे.

या अभियानासाठी शासकीय विभागांसोबत स्वयंसेवी संस्था व लोकसहभाग तसेच खाजगी उद्योजक यांचा सहभाग अपेक्षित होता. या अभियानाच्या यशस्वीतेसाठी शासनाकडून विविध समित्या तयार करण्यात आल्या ज्यामध्ये विभागीय समन्वय समिती त्यानंतर जिल्हास्तरीय समिती तालुका पातळीवरील समिती अशा पद्धतीचे नियोजन शासनाकडून आखण्यात आले व या माध्यमातून पाणलोट क्षेत्राची विकास कामे, साखळी सिमेंट बंधान्यांची कामे, नाला खोलीकरण, रुंदीकरणाची कामे, जुन्या जलसाठ्यांचे पुनरुज्जीवन करणे, अस्तित्वात असणारे पाटबंधारे प्रकल्प दुरुस्त करणे, पाझर तलाव, सिंचन तलाव यांचे नूतनीकरण करून पुनर्स्थापित करणे.

मध्यम व मोठ्या सिंचन प्रकल्पाचा पूर्ण क्षमतेने वापर होण्यासाठी उपाययोजना करणे. छोटे नाले ओढे जोड प्रकल्प राबवणे, विहिरी बोरवेल यांचे पुनर्भरण करण्याचे काम करणे, पावसापासून उपलब्ध होणाऱ्या पाण्याचा कार्यक्षमपणे वापर करणे, पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत बळकट करणे, पाणी वापर संस्था मजबूत करणे, कालव्यांची दुरुस्ती करणे अशी कामे या अभियानाच्या माध्यमातून हाती घेण्यात आली. या अभियानाची अंमलबजावणी जानेवारी २०१५ ते जानेवारी २०१६ पर्यंत करण्यात येईल असे नियोजन शासनाकडून करण्यात आले होते. जानेवारी २०१६ ते मार्च २०१६ या कालावधीमध्ये त्याचे मूल्यमापन करण्यात यावे. अशा पद्धतीने २०१९ पर्यंत या अभियानाची पूर्णपणे अंमलबजावणी करावी व ज्या गावांमध्ये तीव्र पाणीटंचाई आहे अशा गावांचा

ताळेबंद तयार करून पाण्याची गरज लक्षात घेऊन विविध कार्यक्रम राबवावेत.

जलयुक्त शिवार अभियान गाव व तालुका हा घटक मानून राबवावे असे निश्चित करण्यात आले. या कामांच्या पूर्ततेसाठी मुख्यमंत्री सहाय्यता निधी, राज्यस्तर निधी, जिल्हा नियोजन समिती निधी, खासदार आमदार निधी, विदर्भ सदन सिंचन विकास कार्यक्रम, जिल्हा परिषदेस उपलब्ध होणारे निधी, अशासकीय संस्था, सहकारी साखर कारखाने यांच्याकडून उपलब्ध होणारे निधी, तसेच मनरेगा, राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान, राज्यस्तरीय निधी आदिवासी उपाय योजना, बिगर आदिवासी उपाय योजना या माध्यमातून निधीची उपलब्धता करून द्यावी अशा पद्धतीचे नियोजन या अभियानादरम्यान करण्यात आले होते. महाराष्ट्राच्या शेतीला शाश्वतीकडे नेणारी ही योजना महाराष्ट्रातल्या प्रत्येकाला जलसाक्षर करते. त्यामुळे या योजनेअंतर्गत होणारी कामे लोकांच्या गरजेनुसार करण्यास प्राधान्य देण्यात येत आहे.

सातारा जिल्ह्यातील जलयुक्त शिवार योजनेची अंमलबजावणी

जलयुक्त शिवार योजना या महाराष्ट्र शासनाच्या महत्त्वकांक्षी योजनेअंतर्गत सातारा जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणावर काम करण्यात आले. २०१५-१६ मध्ये या अभियानाच्या माध्यमातून ६,२०२ गावांपैकी १,३९६ गावांनी अभियानात सक्रीय सहभाग नोंदवला. २१५ गावांची निवड करण्यात आली व १५१.४८ कोटी रुपये खर्च करून २०४ गावांमध्ये १.३ टी.एम.सी. अतिरिक्त पाणी निर्माण करण्यात आल्याचा दावा जिल्हा प्रशासनाने केला आहे. एकूण १ लाख ८० हजार एकर क्षेत्र नव्याने संरक्षित झाल्याचे म्हटले आहे. २०४ गावांमध्ये नियोजित ६४८४ कामाची पूर्तता करून लोकसहभागाच्या माध्यमातून एकूण ८०४४ कामे करण्यात आल्याचे या जिल्हा प्रशासनाकडून सांगण्यात आले आहे.

२०१६-१७ या वर्षात ५,२९१ गावांपैकी ९९७ गावांनी सक्रीय सहभाग नोंदवला याचे प्रतिबिंब निर्माण झालेल्या पाणी साठ्यातून दिसले. २१० नवीन गावे निवडण्यात आली व पहिल्या टप्प्यात २५ कोटी पेक्षा जास्त शासनाच्या वतीने तसेच सेवाभावी संस्था, कॉर्पोरेट सोशल फंड, लोकसहभाग या माध्यमातून मोठे आर्थिक सहकार्य करण्यात आले. यातील ८० टक्के कामे कृषी विभागाच्या माध्यमातून पूर्ण झाली. संपूर्ण सातारा जिल्ह्यात एकूण १७२१ गावांचा यात समावेश केला जाणार असून २१५०.९० कोटी रकमेचा आराखडा

जिल्हा प्रशासनाने तयार केला होता. २०१९ पर्यंत ही कामे पूर्ण करण्याचा निर्धार जिल्हा प्रशासनाने केला होता. यापैकी बहुतांश कामे पूर्ण झाल्याचे जिल्हा प्रशासनाकडून सांगण्यात आले.

या योजनेच्या माध्यमातून सातारा जिल्ह्यातील वाई तालुक्यातील चांदक-गुळंब ओढाजोड प्रकल्प, वेळू येथील पाझर तलाव जोड प्रकल्प, चारगाव जलयुक्त शिवार आणि नदी पुनर्जीवन प्रकल्प ही वैशिष्ट्यपूर्ण कामे या माध्यमातून झाली आहेत. त्याचबरोबर धावडशी येथील ३१ दगडी बंधारे, औंध (ता. खटाव) येथील जलरोधि चर खणणे, बीचुकले येथील मातीनाला बांध, चांद नदीचे पुनर्जीवन, घेरेवाडी बंधान्याच्या माध्यमातून वसना नदीचे पुनर्जीवन, मानगंगा नदी पुनर्जीवन, पिंगळी येथील ब्रिटिश कालीन तलावातील गाळ काढणे, सातारा रोड येथे वसना नदीवर बंधारा, विसापूर येथील खोल सलग समतल चर खणणे, वर्णे येथील वन विभागामार्फत वृक्षारोपण, तोंडले व मोगराळे तालुका माण येथील साखळी सिमेंट बंधारे, माडी ता. माण येथील ६५ किलोमीटर सीसीटी, पांढरवाडी, सासवड, रानमळा (दहिवडी) येथील मातीनाला बांध, गिरवी, पुरवली, मिरगाव ता. फलटण येथील सिमेंट बंधारे, निरगुडी येथील बंधान्यातील गाळ काढणे, जाखनगाव (ता. खटाव) येथील पाझर तलावाचे काम अशी हजारो कामे केल्याचे जिल्हा प्रशासनाकडून नमूद करण्यात आले आहे. या कामांमध्ये शासन तसेच लोकसहभाग त्याचबरोबर यांत्रिकी विभाग, वन विभाग, स्थानिक स्तर, जिल्हा परिषद, लघुपाटबंधारे विभाग, लोकप्रतिनिधी, सेवाभावी संस्था, सामाजिक संस्था अशा विविध स्तरातून मोठ्या प्रमाणात सहकार्य झाल्याचे जिल्हा प्रशासनाकडून सांगण्यात आले आहे.

सातारा जिल्ह्यात या योजनेची अंमलबजावणी झाली असली तरी शासनाने आखून दिलेला आराखड्यानुसार योग्य पद्धतीने कामे झालेली नाहीत असे जाल्ताज्ञांचे मत आहे. २०१५ ते १८ या कालावधीत राज्यातील १६,००० गावात या योजनेच्या माध्यमातून कामे हाती घेण्यात आली. ज्या गावात चांगली कामे झाली आहेत असा शासनाने दावा केला, त्याच गावात पाणीटंचाई निर्माण होऊन टँकरने पाणीपुरवठा व चारा छावण्या सुरू कराव्या लागल्या. २०१८ साली सरासरीपेक्षा कमी पाऊस झाल्यामुळे शासनाने सुमारे २० हजार गावे दुष्काळग्रस्त जाहीर केली. जलयुक्त शिवार च्या माध्यमातून जी गावे दुष्काळमुक्त झाल्याची घोषणा केली होती नंतर

त्यातील अनेक गावे २०१८-१९ च्या दुष्काळी गावांच्या यादीत टाकली. कामे झालेल्या गावात चाराटंचाई पाणीटंचाई निर्माण व्हायला नको होती. परंतु या गावांमध्ये गंभीर स्वरूपाची पाणीटंचाई निर्माण झाली. राज्य शासनाने मांडलेल्या २०१९ च्या राज्य अर्थसंकल्पात जलयुक्त शिवार योजनेत ८ हजार ९४६ कोटी रुपये खर्च झाल्याचे स्पष्ट केले आहे. या योजनेच्या अनेक कामांमध्ये विरोधाभास निर्माण झाल्याचे पाहायला मिळते. गावात पाणलोट विकास क्षेत्र कशाप्रकारे आहे याचा अभ्यास आणि विचार झालेला नाही. अनेक गावांमध्ये पाणलोट विकास क्षेत्राच्या विरोधी दिशेने कामे झालेली आहेत.

जलयुक्त शिवार योजनेतील त्रुटी

- शासनाने आखून दिलेल्या आराखड्यानुसार आणि 'माथा ते पायथा' या पद्धतीने जलयुक्तची कामे बऱ्याच ठिकाणी होत नाहीत.
- अपवादात्मक गावे वगळता लोकसहभाग मिळत नाही आणि त्यासाठी फारसे प्रयत्नही होत नाहीत.
- योजनेतून पाणीसाठी जिथे उपलब्ध झाली तिथे अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या तुलनेत मोठ्या शेतकऱ्यांना फायदा होतोय.
- प्रशासन, राजकीय नेतृत्व आणि कंत्राटदार यांच्यातील हितसंबंधाची साखळी बऱ्याच ठिकाणी दिसून येते.
- योजनेवर कृषी विभागाचे वर्चस्व दिसून येत असले तरी योजनेच्या अंमलबजावणी संदर्भात कृषी साहाय्यक (कृषी सेवक) उदासीन दिसतात.
- ग्रामसभेला नगण्य महत्त्व दिसून येते. आणि काही गावांचा अपवाद वगळता जलयुक्तसाठी स्वतंत्र ग्रामसभा घेतली जात नाही. ग्रामसेवक निष्क्रिय दिसतात.
- अनेक गावांमध्ये जलयुक्तच्या कामांचे ऑडिट त्रयस्थ संस्थेकडून केले नसल्याचे आढळून आले.
- प्रस्तुत योजनेचा मनरेगावर नकारात्मक प्रभाव पडताना दिसून येतो.
- स्थानिक शासन, स्थानिक नेतृत्व, खाजगी संस्था आणि लोक यांच्यात समन्वयाचा अभाव दिसून येतो.

जलयुक्त शिवार योजना २.०

जलयुक्त शिवार अभियानाचा पहिला टप्पा आणि इतर पाणलोट क्षेत्र विकास कार्यक्रम न राबवलेल्या व निवडीचे निकष पूर्ण करणाऱ्या गावांमध्ये जलयुक्त शिवार

योजनेचा दुसरा टप्पा राबवण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाकडून २०२३ मध्ये घेण्यात आला. पहिल्या टप्प्यातील त्रुटी दूर करून दुसऱ्या टप्प्यात पाणलोट क्षेत्र विकासाचे नियोजन शासनाकडून करण्यात आले. ग्राम समिती सोबत शिवार फेरी घेऊन त्यानुसार प्राथमिक आराखडा तयार केला जावा. प्राथमिक आराखड्यातील कामांचे संबंधित यंत्रणेच्या माध्यमातून सूक्ष्म अध्ययन करून तातडीचे सर्वेक्षण करून आर्थिक निकषानुसार कामे अंतिम करावीत. गावाच्या पाण्याचे अंदाजपत्रक, पाण्याची गरज, पाणलोट क्षेत्रामध्ये उपलब्ध असणारे पाणी, वाहून जाणारे पाणी या सर्वांचा आढावा घेवून ताळेबंद करताना विचार केला जावा.

जलयुक्त शिवार च्या दुसऱ्या टप्प्यात पहिल्या टप्प्यातील अपूर्ण व प्रगतीपथावरील कामे पूर्ण करणे, दुरुस्ती व नूतनीकरणाची कामे, नाला उपचार पद्धतीची कामे व लोकसभा व सार्वजनिक खाजगी भागीदारीतील कामे अशा पद्धतीच्या कामांना प्राधान्य देण्यात आले. पूर्ण झालेल्या योजनांचा कार्यक्षमपणे वापर होण्याकरता, सिंचन क्षेत्र पुनर्स्थापित करण्याकरता, योजनांची देखभाल दुरुस्ती करण्याचा कार्यक्रम निश्चित करण्यात आला. जलसाक्षरता प्रशिक्षण, पाण्याचा ताळेबंद, पाण्याचा कार्यक्षम वापर, सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा वापर, समन्यायी पाणी वाटप व्यवस्थापन कार्यक्रम, सामूहिक सिंचन सुविधा, लोकसहभाग अशा गोष्टींच्या माध्यमातून ही योजना अधिक प्रभावी व यशस्वीरित्या राबवणे निश्चित करण्यात आले.

समारोप:

सातारा जिल्हा हा भौगोलिकदृष्ट्या समृद्ध असला तरी पर्जन्यमानातील असमतोल व अपुऱ्या जलव्यवस्थापनामुळे पूर्वकडील भागात दुष्काळाची समस्या सातत्याने निर्माण होत आली आहे. या समस्येवर मात करण्यासाठी राबविण्यात आलेली जलयुक्त शिवार योजना ही केवळ जलसंधारणाची योजना नसून ग्रामीण पुनरुत्थानाची एक व्यापक चळवळ आहे. या योजनेमुळे स्थानिक पातळीवर जलस्रोतांचे संवर्धन होऊन गावांच्या विकासाला नवी दिशा मिळाली आहे. सातारा जिल्ह्यातील माण, खटाव, फलटण यांसारख्या दुष्काळप्रवण तालुक्यांमध्ये नाला खोलीकरण, बंधारे, शेततळी, पाझर तलाव व मृदसंधारणाच्या कामांमुळे भूजल पातळी लक्षणीयरीत्या वाढली आहे.

तथापि, काही ठिकाणी देखभालीचा अभाव, तांत्रिक नियोजनातील त्रुटी व निधीअभाव या समस्या आढळून येतात.

त्यामुळे या योजनेची दीर्घकालीन शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी नियमित देखभाल, लोकसहभाग, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर व सुयोग्य नियोजन अत्यावश्यक आहे. एकंदरीत, जलयुक्त शिवार योजना ही सातारा जिल्ह्याच्या दुष्काळमुक्तीच्या दिशेने टाकलेले महत्त्वपूर्ण पाऊल असून, योग्य अंमलबजावणी व सातत्यपूर्ण प्रयत्नांमुळे ती ग्रामीण विकासाचा आदर्श नमुना ठरू शकते. भविष्यातील पाणी व्यवस्थापन धोरणांसाठी ही योजना मार्गदर्शक ठरेल, असा ठाम निष्कर्ष या अभ्यासातून निघतो.

संदर्भ सूची:

१. 'दुष्काळातून जलसमृद्धीकडे वाटचाल' योजना मासिक जून-२०१८ पान नं. १२
२. 'जलयुक्त शिवार अभियान' शेतकरी मासिक जून-२०१८ पान नं. ४८
३. 'जलयुक्त शिवार अभियान' शेतकरी मासिक ऑगस्ट-२०१८ पान नं. ५२
४. 'जलयुक्त शिवार अभियान' शेतकरी मासिक जुलै-२०१८ पान नं. ५५
५. 'जलयुक्त शिवार मधील काम वैज्ञानिक' दै. लोकसत्ता २० डिसेंबर-२०१८
६. 'जलयुक्त शिवार योजना गाळात जावू नये म्हणून' दै. लोकसत्ता २० डिसेंबर-२०१८
७. 'जलयुक्त शिवार योजनेमधील काम', जलसंवाद मासिक, १२ नोव्हेंबर-२०१६
८. 'लोकराज्य' जून-२०१८ पान नं ३२-३३
९. 'लोकराज्य' नोव्हेंबर २०१८ पान नं ५९-६०
१०. 'लोकराज्य' सप्टेंबर-२०१७ पान नं ५१
११. 'लोकराज्य' ऑगस्ट-२०१७ पान नं २०-२१
१२. राजू धात्र 'जलयुक्त शिवार एक चळवळ' योजना मासिक जुलै २०१६
१३. 'जलयुक्त शिवार अभियान' सातारा जिल्हा माहितीपुस्तिका २०१५-१६
१४. 'लोकराज्य' नोव्हेंबर-२०१७
१५. डॉ. विवेक घोटाळे, डॉ. सोमनाथ घोळावे, जलयुक्त शिवार अभियान योजनेचे मूल्यमापन, द युनिक फाँडेशन, पुणे, २०१९